

ERŐLTETETT MENET*

EGY FEJEZET RADNÓTI MIKLÓS KÖLTÉSzetéből

A *Vízkereszt* fordítása közben, 1944. május 18-án kapta Radnóti Miklós az utolsó munkaszolgálatos behívót. Két nappal később Vácott kellett jelentkeznie. Egy hetet töltött Sződligeten, majd május 27-én társaival együtt vasúton a szerbiai Bor bányavárosba irányították. Hosszabb vasúti szállítás után, Eszéken és Belgrádon át érkeztek június 2-án a Lager Heidenau területére, s költöztek be a félig romba dőlt, piszkos és férges barakkokba. (Utolsó hónapjainak történetét nagyrészt Tolnai Gábor és Kőszegi Abel kutatásai révén ismeri az irodalomtörténetírás és a közvélemény.) Bor környékén rézbányák terültek el, és a magyar munkaszolgálatosoknak a kitermeléshez szükséges vasúti pálya alapozásán kellett dolgozniuk. A német hadvezetőség már 1943-ban tízezer munkaszolgálatost kért a magyar kormánytól. Nagybacsoni Nagy Jenő honvédelmi miniszter akkor a kérést elutasította, neki azonban a német kormány követelésére távoznia kellett, és az új honvédelmi miniszter, a fasiszta érzelmű Csatay Lajos készséggel teljesítette a németek követelését. Így került a bori építkezésekre még 1943 nyarán háromezer (nagyrészt zsidó származású) magyar munkaszolgálatos, majd 1944 nyarán újabb háromezer, közöttük Radnóti is.

A Lager Heidenau és a többi tábor (Lager Bregenz, Westfalen, Wien, Voralberg, München stb.) lakói földmunkán vettek részt. A sziklás talaj, a hegyvidéki környezet komoly próbára tette erejüket. A Heidenau-lágerben viszonylag elviselhető körülmények uralkodtak, a tábortestvérek, Száll Antal hadnagy és helyettese, Turner György zászlós nem tartozott a Borba vezényelt katonatisztek fasiszta többségéhez, részvétet éreztek az ártatlanul elhurcolt emberek iránt. Ahogy tudták, könnyítettek munkafeltételeiken, nem alkalmaztak brutális fegyelmi büntetéseket, és a keretlegényeket is eltávolították a tábor közvetlen közeléből, arra hivatkozva, hogy a jugoszláv partizánok esetleges támadását kell feltartóztatniuk. A robot persze így is gyötrelmesnek, az ellátás szűkösnek bizonyult, Radnóti és társai hamar legyengültek, védtelenné váltak a további megpróbáltatások előtt. Ennek ellenére a nyári hónapokban a költő még őrizte életkedvét és életerejét. Verseivel foglalkozott, részt vett a közösségi élet szervezésében, különösen két művészemberrel, Háy Károly festővel és Lorsi Miklós hegedűművésszel érezte jól magát. Vasárnaponként a kicsiny tóvá szélesült közeli Mlava patak partján kultúrelőadásokat rendeztek. Előadások, énekszámok és szavalatok hangzottak el, Lorsi Miklós hegedült, Háy Károly rajzolva idézte fel emlékeit. A költő még őrízte irodalomról beszélt, fogolytársai emlékezete szerint Arany Jánosról, a *Toldiról* és a *Szondi két apródjáról*, Racine drámáiról és Garcia Lorca költeményeiről.

A tábor életét hírek nyugtalanították, a háború folyton változó hírei. Rémhírek és „kondérhírek” terjedtek a németek hadmozdulatairól és kegyetlenkedéséről, a szovjet csapatok közelgő támadásáról, a román fegyverszünetéről és a bulgáriai harcokról. És főleg a jugoszláv partizánokról, akiknek közelsége mind érezhetőbbé vált, időnként a láger környékén is látni lehetett őket. A foglyok félelem és remény között hányódtak, ahogy a *Hetedik eclogában* olvasható: „Rémhírek és férgek közt él itt francia, lengyel, / hangos olasz, szakadár szerb, méla zsidó a hegyekben, / szétdarabolt, lázas test s mégis egy életet él

* Részlet egy tanulmányból.

itt, — / jöhírt vár, szép asszonyi szót, szabad emberi sorsot, / s várja a véget, a sűrű homályba bukót, a csodákat." A költő ebben a nyugtalan várakozásban töltötte napjait. Mindnyájan tudták, hogy a német fasizmus elveszítette a háborút és a felszabadító seregek végső győzelme néhány hónapon belül bekövetkezik. Azt azonban nem tudták, hogy személyes sorsuk majd miként alakul, hogy a sarokba szorított fasizmus végső őrjöngését vajon túléljük-e. Radnóti maga is a szorongató kétség és a biztató remény között próbálta felmérni helyzetét, a túlélés lehetőségeit.

Kétség és remény szötte a Lager Heidenauban írott verseket. A táborban öt költemény született: júliusban a *Hetedik ecloga*, augusztusban a *Gyökér*, az *A la recherche*... és a *Nyolcadik ecloga*, végül augusztus–szeptemberben a *Levél a hitveshez*. A *Hetedik* és *Nyolcadik ecloga* a nosztalgikus emlékezés és a lázadó remény között jelölte ki a lágerversek érzelmi mozgását. A másik három költemény is a lélek belső feszültségére, érzelmi hullámvására utalt. Az *A la recherche*... az eltűnt múltat elevenítette fel, szinte az érzékek közelébe hozva az elveszített béke idillikus képeit. Címe is mutatja, hogy Proust és az *A la recherche du temps perdu* emlékező nosztalgiájának vonzásában született, és bizonyára jelen volt születésénél Apollinaire elveszett múltan merengő költészete is. A költő gyengéd és ünnepélyes képekben, szelíden hullámozó hexameterekben idézte fel az istenhegyí kert elvesztett békéjét, az édent, ahonnan végképp kiűzetett: „Költöklék s fiatal feleségekkel koszorúzott / tündöklő asztal, hova csúszol a múltak iszapján? / hol van az éj, amikor még vígan szürkebarátot / ittak a fürge barátok a szépszemű karcsú pohárból?”

Annak a régi estének derűs világát véglegesen elsodorta a történelmi vihar. A nosztalgikus emlék törekeny békéje átadta helyét a bekövetkezett tragédia szörnyű, ám valóságos képeinek. Radnóti elhurcolt és elpusztult társaitól búcsúzott, számot vetve sorsukkal, az erőszakos halál változataival: „Voltak, akik fogukat csikorítva rohantak a tűzben, / s harcoltak, csak azért, mert ellene mitse tehettek, / s míg riadozva aludt körülöttük a század a mocskos / éj fedezéke alatt, a szobájuk járt az eszükben, / mely sziget és barlang volt nekik e társadalomban. // Volt, ahová lepecsételt marhakocsikban utaztak, / dermedten s fegyvertelen álltak az aknamezőkön, / s volt, ahová önként mentek, fegyverrel a kézben, / némán, mert tudták, az a harc, az az ő ügyük ott lenn, — / s most a szabadság angyala őrzi nagy álmuk az éjben.”

A nosztalgia és a tragédia egymást váltó dallama ezután összefonódott, hogy közös erővel fejezze ki az alkotó személyiség vesztését. Ez a vesztés immár jóvátehetetlen és végleges, nemcsak a békét és a derűt rombolta szét a háború, hanem pusztulásba küldte a társakat, a barátokat is. A vers utolsó sorai olyan tragédiát festenek, amelyre nincs vigasz, amelyet nem követhet feloldás, megenyhülés: „Hol van az éj? az az éj már vissza se jó soha többé, / mert ami volt, annak más távlatot ad a halál már. — / Ülnek az asztalnál, megbújnak a nők mosolyában / és beleisznak majd poharukba, kik eltemetetlen, / távoli erdőkben s idegen legelőkön alusznak.”

A múltra a búcsú fátyla borult, a szorongó lélek mindjobban érzékelt a közvetlen veszélyt. Legalább az elkészült művet szerette volna biztonságban tudni, ha már önmaga számára nem remélhetett kegyelmet. Az alkotás jövődő sorsába vetett remény és a beteljesülő személyes végzet tudata kapott költői formát a *Gyökér* allegorikus képeiben. „...a gyökér tovább él lent, / nem érdekl a világ, / csak a lombbal teli ág. // Azt csodálja, táplálgatja, / küld neki jó ízeket, / édes, égi ízeket. // Gyökér vagyok magam is most, / férgek között élek én, / ott készül e költemény. // Virág voltam, gyökér lettem, / súlyos, sötét föld felettem, / sorsom elvégeztetett, / fűrészsir fejem felett.”

Az életöztön nehezen adta meg magát, a túlélés vágya bekapaszkodott mindenbe, ami reményt nyújtott, erőt adott. Az elveszített múlt-

nál biztosabb támaszt kínált az elhagyott otthon és az asszony, aki a messze távolban várta ritka leveleit. A szerelem a lélek végső tartalékait mozgósította, megacélozta a maradék életerőt. A *Levél a hitveshez* arról tett vallomást, hogy a szerelem lett az utolsó erőforrás, a hűség lett a visszatérés, az életben maradás egyetlen záloga. A vers a költő valóságos helyzetének és nosztalgikus álomvilágának mindent átható ellentétére épült. A helyzet különös feszültségét, kínzó belső dilemmáját érzékelteti már az első hangütés, a csend és a zaj, az idegen környezet és a személyes kisvilág ellentéte is: „A mélyben néma, hallgató világok, / üvölt a csönd fölémben s felkiáltok”. Az első érzékelések belső feszültségét azután a háborús létezés és a sóvárgott béke, a fogolytábor és az otthon sarkalatos ellentmondása követi. Az érzékek köznapis tapasztalata bombázórajokról, zuhanó bombákról és lángoló országutakról hoz hírt, a képzelet ellenkezőleg az otthon és a szerelem mindennél valóságosabb emlékeiről. Az emlék és az otthon vonzásában a költő küzdelemre készülődik, nem akarja megadni magát végzetének. A költemény így lesz elragadtatott óda az életszeretetről, a túlélés vágyáról és bizonyosságáról. E bizonyosságnak nem a csoda a záloga, hanem a józan értelem, amely fel tudja kutatni és valóra tudja váltani a túlélés esélyeit: „csodákban hittem s napjuk elfeledtem, / bombázórajok húznak el felettem; / szemed kékjét csodáltam épp az égen, / de elborult s a bombák fönt a gépben / zuhanni vágytak. Ellenükre élek, — / s fogoly vagyok. Mindent, amit remélek / fölmértem s mégis eltalálok hozzád, / megjártam érted én a lélek hosszát, — // s országok útjait; bíbor parázson, / ha kell zuhanó lángok közt varázs lom / majd át magam, de mégis visszatérek; / ha kell szívós leszek, mint fán a kéreg, / s a folytonos veszélyben, bajban élő / vad férfiak fegyvert s hatalmat érő / nyugalma nyugtat s mint egy hűvös hullám: / a 2×2 józansága hull rám.”

A rabságban sínylődő lélek különös átalakulásokon ment keresztül. Ami eddig álmaiban kínozta, ami szorongásos rémképeket rajzolt a szeme elé, az most győtrő valósággá vált. A háborús évek kibomló látomásai sorra megvalósultak a Lager Heidenau és az „erőltetett menet” pokoli köreiben. Es ami valóság volt, az egyszerű élet köznapis öröme, a szerelem bensőséges biztonsága, annak most az álom és a képzelet világában kellett testet öltenie. Radnóti ebben az imaginárius világban találta meg egyensúlyát, szabadságát és otthonát. Igaz álomvilágot épített szenvedései köré, de ez az álomvilág tette lehetővé, hogy támaszra leljen az elviselhetetlen félelmek és gyötrelmek között. Utolsó verseiben kettős ihlet működött. Látomásos színekkel vagy ellenkezőleg, nyers realizmussal ábrázolta a fasizmus áldozatainak sorsát, a láger és az „erőltetett menet” borzalmaikat. És átélt költészettel teremtette újjá az elveszített otthont, a családot, a messze tűnt békét. E kettős élmény átütő ereje hozta létre az utolsó versek kivételes emberségét és költészetét. Radnóti búcsúversei, ahogy Tolnai Gábor nevezte őket, a „bori himnuszok”, méltán állíthatók a magyar költészet magas Parnasszusára. Abba a rendbe, amelyet Vörösmarty, Petőfi, Ady és József Attila utolsó versei alkotnak, a búcsú és a számvetés klasszikus remekei közé.

Tárgyszerű ábrázolás és álomszerű idill szerves egysége öltött alakot az *Erőltetett menet* megrendítő soraiban. A költő kettémetszett páros niebelungi sorokban (Walter von der Vogelweide versformájában, amelyet műfordításai között ő szólaltatott meg magyarul) írta le a végtelen, kimerítő menetelést. Es tündéri képekben idézte fel az otthon erőt adó, megtartó emlékeit. A versnek határozott és arányos szerkezete van, amelyet a versmondatok tagolnak az egymást követő, pontosabban egymásnak válaszoló és egymással vitába szálló gondolatok rendje szerint. Az első versmondattal az „erőltetett menet” szörnyű poklát és áldozatainak lelkiállapotát írja le. Már itt is alakot ölt az a lelki és erkölcsi erő, amely végsőkig elcsigázott foglyokat arra kényszeríti, hogy újra meg újra felkeljenek estükből és tovább vonszolják megtörtetett testüket. Az otthon várakozó asszony és a „bölcsőbb, szép halál” jelenti ezt a rendkívüli erőt. A következő versmondattal, mintegy az előb-

bivel vitázva, a romba dőlt otthonok és a felperzselt kertek ijesztő látomását festi. Olyan látomást, amelynek tárgyi hitele van, hiszen a költő Szerbiában éppen elég romba dőlt házat és felegetett kertet láthatott. A gondolatok polémikus hullámvászásának megfelelően most újabb érvelés következik, tagadva és elutasítva az iménti káprázatot. Az álomi táj, az egykori otthon, az elvesztett béke emlékképei jelennek meg az eről-tetett menet" elgyötört vándora előtt. E képzeletbeli panoráma bővö-letében mozditja meg bénult izmait, az emlékezésből meríti végső ere-jét. A költemény zárómondata már egyetlen tömör és szenvedélyes kiál-tásba sűríti ezt a végső erőt: „Ó, hogyan hinni tudnám: nemcsak szí-vemben hordom / mindazt, mit érdemes még, s van visszatérni otthon; / ha volna még! s mint egykor a régi hús verandán, / a béke méhe zöngne, míg hűl a szilvalekvár, / s nyárvégi csönd napozna az álmos kerteken, / a lomb között gyümölcsök ringnának meztelen, / és Fanni várna szökén a rőt sövény előtt, / s árnyékot írna a lassú délelőtt, — / de hisz lehet talán még? a hold ma oly kerek! / Ne menj tovább, ba-rátom, kiáltlts rám! s fölkelek!”

Ez a költemény már a végtelen gyalogmenet napjaiban született. Augusztus végén a németek felszámolták a bori lágereket. A foglyok értesültek a háborús események alakulásáról, szívükbe remény költözött, várták a hazatérést, a eczelő szabadulást. Ezt a reményt szóltattta meg Radnóti *Nyolcadik eczlogája* is. A Lager Heidenau foglyai augusz-tus 29-én indultak „eről-tetett menetben” a Borban elhelyezett központi lágér felé. E fárasztó menetelés nyomán született az *Eről-tetett menet* és az első *Razglednica*. A „razglednicának” (szerb nyelven: levelezőla-pok) a „cartes postales” műfaját elevenítették fel. Néhány soros hely-zetképben és lírai reflexióban foglalták össze az „eről-tetett menet” állomásain a költő mind reménytelenebb sorsát, mind hősiesebb ellen-állását. Az első *Razglednica* a háborús visszavonulás poklának képét váltotta fel a lélek belső kitarításának, a személyiség belső biztonságá-nak jelképes ábrájával: „Bulgáriából vastag, vad ágyúszó gurul, / a hegygerince dobban, majd tétováz s lehull; / torlódik ember, állat, sze-kér és gondolat, / az út nyerítve hőköl, sörényes ég szalad. / Te állandó vagy bennem e mozgó zürzavarban, / tudatom mélyen fénylesz örökre mozdulatlan / s némán, akár az angyal, ha pusztulást csodál, / vagy korhadt fának odván temetkező bogár.”

A központi lágérben szörnyű viszonyok fogadták a Heidenau-tábor viszonylag emberséges bánásmódjához szokott foglyokat. Általános zúr-azar és kegyetlen terror uralkodott, ellátást nem kaptak, a táborpa-rancsnok, Marányi Ede alezredes szabadjára engedte a keretlegények szadista hajlamát. A legkisebb fegyelmi vétségért gyötrelmes kikötés, szökési kísérletért azonnali agyonlövés járt. Radnóti találkozott Szalai Sándorral, Mária Bélával és Justus Pállal, akik a Röhn-lágérből kerültek a központi gyűjtőtáborba. Megpróbálta biztonságba helyezni kéziratait, elkészült verseinek másolatát Szalai Sándornak adta át. Kéthetes ször-nyű várakozás után végre elindították Magyarország felé a fogoly-me-netet. A bori táborban összegyűjtött hatezer munkaszolgálatost két lép-csőbe osztották. Radnótit és heidenauit társait a második lépcsőbe vezé-nyelték, elterjedt a hír, hogy a lágérben maradókat legyilkolják a né-metek. A költőnek nehezen sikerült az első lépcső soraiba kerülnie, szeptember 17-én hajnalban háromezer társával indították el gyalogme-netben a határ felé. Ha a második lépcsőben maradt volna, bizonyo-san megmenekül: a pár nap múlva elindított munkaszolgálatosokat fel-szabadította egy szerbiai partizáncsapat.

Az első csoport halálmenete Borból Belgrádon és Pancsován át érkezett Magyarország akkori határához. Újvidéken emberséges város-parancsnok fogadta őket, pihentettek, meleg ételt kaptak, bizakodni kezdtek, talán mégiscsak túlélik a szörnyűségeket. Ezt a reményt fe-jezte ki a második *Razglednica* idillbe futó képsora: „Kilenc kilométerre innen égnek / a kazlak és a házak, / s a rétek szélein megülve némán / riadt pórok pipáznak. / Itt még vizet fodroz a tóra lépő / apró pász-torleány / s felhót iszik a vízre ráhajolva / a fodros birkanyáj.”

A második *Razglednica* a Bácskában, Cservenkán keletkezett 1944. október 6-án. A foglyokat egy téglagyárban helyezték el, majd csoportokra bontva indították a menetet tovább. A magyar keretlegénységet a német Volks-SS egy különítménye váltotta fel. Az az ötszázas menetoszlop, amelybe a költő került, már útnak indult, midőn az SS-legények tömegmészárlást rendeztek a téglagyárban. Radnóti Miklós körül is elszabadult a pokol, egy visszavonuló SS hadosztály katonái Ószivácson gyilkolták halomra az embereket. Itt teljesedett be Lorsi Miklós végzete, egy SS-katona elvette hegedűjét, majd rálőtt. Felhangzottak a híres szavak: „Der springt noch auf”, aztán egy újabb lövés kioltotta a művész életét. A halálmenet október végén Mohácsra érkezett. A nélkülözés, a félelem és a fáradság agyongyötörte őket, összetörve, reménytelenül várták a halált. Ekkor, október 24-én született a harmadik *Razglednica*: „Az ökrök száján véres nyál csorog, / az emberek mind véreset vizelnek, / a század bűzös, vad csomókban áll. / Fölöttünk fű a förtelmes halál.”

Mohácsról marhavagonban szállították Szentkirályszabadjára a foglyokat, ahol a Cservenkán maradt honvédségi keret fogadta őket. Radnóti teljesen legyengült állapotba került, mozogni és beszélni alig tudott. Ekkor írta utolsó, félelmes erejű versét, a negyedik *Razglednicát*, amelyben az ósziváci vérengzés borzalmát keltette életre, felidézve, Lorsi Miklós hegedűjének pattanó húrját és a gyilkosok szavait. És a közös tragédia szörnyű fényében felvillant előtte a saját halála is: „Mellézuhanantam, átfordult a teste / s feszes volt már, mint húr, ha pattan. / Tarkólövés. — Így végezd hát te is, — / súgtam magamnak, — csak feküdj nyugodtan. / halált virágzik most a türelem. — / Der springt noch auf, — hangzott fölöttem. / Sárral kevert vér száradt fülelem.”

A sors betelt, ami még hátra volt, az irodalmunk történetének egyik legszomorúbb jelenete. November 6-án a munkaszolgálatosokat a nyugati határnak indították. Pannónhalma alatt, Gyórszentmártonnál huszonkét járóképtelen, végsőkig elcsigázott beteget kocsira raktak, azzal az ígérettel, hogy kórházba viszik őket. A kísérőkül adott katonának először megpróbálták a betegek elhelyezését, de miután a győri kórházak zsúfolásig megteltek és nem vettek át újabb betegeket, elhatározták, hogy végeznek foglyaikkal. Győr után, az abdai határban egy gáton két osztrák SS-katona segédletével sorra egyonlítotték az elgyötört embereket. Itt halt meg Radnóti Miklós, Tolnai Gábor kutatásai szerint 1944. november 9-én, csütörtöki napon, egy borongós, ködös délután.

A bori versek egy részét Szalai Sándor 1944 novemberében jelentette meg a temesvári Szabad Szóban, majd kiadták a háborús évek termését, a *Tajtékos ég* című kötetet. Felesége és barátai ekkor még reménykedtek abban, hogy a költő életben maradt és hazatér. 1946 nyarán találták meg sírját és holttestét, kabátzsebében egy kockás füzetben utolsó verseit. A füzet első lapján ötnyelvű: magyar, szerbhorvát, német, francia és angol bejegyzés olvasható: „Ez a jegyzőkönyvecske Radnóti Miklós magyar költő verseit tartalmazza. Kéri a megtalálót, hogy juttassa el Magyarországra, Ortutai Gyula dr. egyetemi magántanárnak címére.” 1948-ban Trencsényi-Waldapfel Imre gondozásában jelent meg az első gyűjteményes kötet, a bori notesz verseivel.

Megkezdődött a hátrahagyott életmű története. Abban az értelemben és összefüggésben, amelyben maga Radnóti Miklós határozta meg József Attila költői hagyatékának sorsát és életét: „A versek mindig külön hangsúlyt kapnak a halállal. A mű, amit a költő haláláig alkot, halálával hirtelen egész lesz, s a kompozíció melyet életében szinte testével takar, a test sírbahulltával látható lesz, az életmű fényleni és nőni kezd. A versek sugarat vetnek egymásra, a nagy versek megragyogtatják a közömbösebb darabokat is, a halállal gyászoló éjszaka borul a műre, hogy sötétjén a gyöngébb fényű csillagok is felragyoghassanak. Minden töredék, minden papírlapon talált sor *adalék* lesz, adalék az életműhöz, a nagy egészhez, mely lezárt, szigorúan befejezett és összetartozó immár. Befogadni, magához ölelni hajlandó minden apróságot, de semmit sem enged el többé.”